

DRAFT (d.d. Oct. 2009). This article has been published. Please refer to: Boon, M. 2009. *“Treed niet in de voetstappen van de meesters, maar zoek waarnaar zij zochten” – Een utopie voor het onderwijs.* in: *Hier en nu in ver verschiet. Utopische reflecties* – Honoursprogramma Universiteit Twente, University of Twente Honours Programme University Press. Henk Procee (ed.). ISBN 978-90-365-2883-2. pp. 258-268.

“Treed niet in de voetstappen van de meesters, maar zoek waarnaar zij zochten” – Een utopie voor het onderwijs.

MIEKE BOON

University of Twente, Department of Philosophy, P.O.Box 217, 7500 AE Enschede, The Netherlands.

Email: m.boon@utwente.nl.

Van het onderwijs wordt veel verwacht. Behalve het overdragen van kennis, moet het jonge mensen mondig maken, hen leren denken, en zelfs opvoeden in normen en waarden. Onderwijs lijkt over het hele leven te gaan en wat daarin van belang is. Docenten zijn daardoor niet alleen doorgeefluik van kennis. De meesten onder hen houden er ook idealen op na over wat in het leven van belang is en hoe dat te leren valt. Dat maakt het geven van onderwijs aan studenten in het honoursprogramma tot een voorrecht. Enerzijds lijken deze studenten op sponzen die gretig opzuigen en verwerken wat je hun aanbiedt. Anderzijds zijn zij kritisch en aandachtig waardoor zwakke plekken en mogelijke missers in de aanpak niet domweg door hen worden geslikt. Zodoende krijg je ook als docent de kans om te leren..

Achter idealen zit vaak een utopie, een voorstelling van een goede en daardoor gelukkige samenleving. Tegelijkertijd is een utopie niet een toestand waarvan je gelooft dat die werkelijk bereikt kan of zelfs moet worden. Het is eerder zo dat de utopische voorstelling van de ideale samenleving reageert op huidige ontwikkelingen die men onwenselijk acht. Daarin zit altijd ook iets van conservatisme of nostalgie. Dat is niet de enige reden waarom het maar goed is dat utopieën niet werkelijkheid worden. Utopieën in hun extreemste vorm zijn zo ingericht dat mensen zich in een permanente staat van geluk, of in ieder geval tevredenheid bevinden, voorzien van alles wat ze nodig hebben en beschermd tegen frustraties, bedreigingen en verlies. En hoe aantrekkelijk dat ook lijkt, zo'n staat is een bedreiging voor menswaardigheid.

De ontwikkelingen en vooral beloften van moderne technologie – zowel de harde technologie van apparaten als de zachte technologie die erop is gericht individuele en sociale processen zo goed mogelijk te faciliteren en sturen – lijken de utopische samenleving steeds dichterbij te brengen. Het is juist dit vooruitzicht van een wereld, de verwerkelijking van wat een socio-technotopie zou kunnen heten, dat een schrikbeeld met zich meebrengt. Natuurlijk is het prachtig als nare erfelijke ziekten en afwijkingen voorkomen kunnen worden, en als akelige gevolgen van ongelukken te herstellen zijn, of als mensen hun lichamelijke beperkingen zodanig kunnen opheffen dat ze de regie over hun eigen leven kunnen voeren. Of stel dat technologie de oneindige bron van energie zou weten te vinden, en dan ook nog zonder nare neveneffecten, dan zou daarmee een groot aantal van de mondiale problemen waarover we ons tegenwoordig zorgen maken oplosbaar worden. Ook zou het fantastisch zijn als het ontstaan en uit de hand lopen van conflicten zodanig wordt begrepen dat het oplossen ervan geen geweld en oorlogen meer met zich mee zou brengen. Echter, in z'n extreemste vorm is de socio-technotopie een wereld waarin niets ons gelukservaren meer in de weg hoeft te staan dankzij de socio-technologie die ons van alle gemakken voorziet, ons fysieke en mentale welbevinden waarborgt, en alle moeilijkheden listig voorkomt of oplost. Gek genoeg is het

juist dit utopische vooruitzicht van de socio-technotopie die de vraag oproept of zo'n samenleving wel bij mensen past.

In de romanliteratuur, en ook in de echte wereld, blijken geconcretiseerde utopieën vaak juist dystopieën te zijn – het is de hel in plaats van het paradijs. Volgens de filosoof Hans Achterhuis verschillen utopieën en dystopieën alleen van elkaar door het perspectief van waaruit de vermeende ideale samenleving wordt beschreven. Wat voor de buitenstaander een utopie lijkt, is een dystopie voor degene die erin moet leven. Want het karakter van de geoliede machinerie van een samenleving waarin alles altijd op rolletjes loopt is gewoonlijk dat mensen tevreden zijn met hun plek en ze elkaar niet benijden. Om dat alles in stand te houden moet er een efficiënt en effectief controleapparaat zijn. Het individu, althans de enkeling die in opstand komt, ervaart deze toestand als onvrijheid, als verlies van eigen autonomie – dat wil zeggen, het vermogen om eigen doelen te stellen en de mogelijkheid om die na te streven – en verlies van de eigen uniciteit en authenticiteit. Belangrijk is het om te erkennen dat dit dystopische karakter van de utopie niet voor iedereen opgaat: veel mensen in de utopie hebben goede redenen om zich tevreden te voelen omdat hun leefsituatie beter is dan daarvoor. Het is vooral de opstandige enkeling die de geconcretiseerde utopie als de hel ervaart.

Dit laatste voeg ik toe, juist vanuit het besef dat mensen verschillend zijn en verschillende behoeften en idealen hebben over hoe ze willen leven en wat in hun leven van belang is. Zodoende hoeft mijn schrikbeeld van bepaalde consequenties van de socio-technotopie niet door alle mensen te worden gedeeld, en om diezelfde reden hoeft mijn eigen utopie voor het onderwijs niet door iedereen te worden omarmd. Overigens geloof ik niet dat het gevaar van de socio-technotopie zozeer schuilt in de efficiënte en effectieve repressie die ieder individualisme en pogingen tot eigenheid de kop in drukt, zoals dat in dystopische romans gebeurt. In het tegenwoordige politiek-sociale domein horen privacy en individuele integriteit tot de belangrijkste morele waarden die tevens juridisch worden beschermd. Bovendien is kenmerkend aan tegenwoordige technologische ontwikkelingen dat ze steeds verdergaande individualisering en het kunnen realiseren van specifieke eigen behoeften mogelijk maken.

Voor mij is de belangrijkste vraag niet of en hoe een utopie concreet te realiseren zou zijn, maar op wat voor *mensbeeld* de utopie geënt zou moeten zijn. Dat gaat over de vraag wat het betekent om mens te zijn – wat is het dat het leven de moeite waard maakt om geleefd te worden? In de meeste utopieën lijkt het te draaien om geluksgevoel, om het ervaren van welbehagen en het vermijden van pijn. Maar is geluksgevoel wel een juist criterium voor het hebben van een goed, waardevol leven? Draait het in een waardevol leven niet veel eerder om respect? Respect voor jezelf en de manier waarop je het eigen leven vorm geeft, en respect voor en van andere mensen? Want is het niet menselijker om in plaats van prettige ervaringen na te jagen en frustraties te vermijden, problemen het hoofd te bieden, waarheid te zoeken, zin te achterhalen, en na te denken over jezelf en de wereld? Ondanks de moeite, pijn en frustratie die dat vaak kost? Geluksgevoel is dan wellicht een bijproduct, maar niet een op zichzelf staand doel waarbij het er in feite weinig toe doet hoe het wordt bereikt.

Niettemin blijft een hardnekkig aspect van utopieën de hoop en het verlangen dat er een paradijselijke staat voor mensen mogelijk is. Een paradijselijke staat die vroeger door de religie, later door de Romantiek, en tegenwoordig door de socio-technotopie wordt nagejaagd. Helmuth Plessner was een bioloog en filosoof die dit verlangen haarscherp inzag en die zeer kritisch was op het gedachtegoed dat eraan ten grondslag lag. Gedachtegoed dat onder meer leidde tot conservatisme, radicalisme en wetenschap- en techniekvijandigheid. In zijn

antropologie karakteriseert hij mensen volkomen anders dan vanuit de vraag waarin geluk zou bestaan. Hij doet dat vanuit de vraag wat mensen principieel verschillend maakt van dieren. Gangbare ideeën zijn dat mensen kunnen denken en beschikken over taal, of dat zij in staat zijn techniek te ontwikkelen. Plessner begint met de vraag hoe iets in *interactie* kan staan met de omgeving. Het allereenvoudigste niveau van interacties is dat van de fysieke dingen, bijvoorbeeld een steen. Een steen *ondergaat* de omgeving alleen maar. Hij slijt door langsstromend water en geeft daarop geen enkele reactie. Dat is anders bij datgene wat leeft, dat *ondergaat* de omgeving *en reageert* erop. Die combinatie van ondergaan en reageren op de omgeving is volgens Plessner de zijnswijze van alle levende wezens. En dan komt hij met een principieel verschil: tot de ‘omgeving’ van de mens hoort de mens zelf, terwijl dat bij het dier niet het geval is. Daardoor kunnen dieren in harmonie met zichzelf leven, terwijl dit voor mensen niet is weggelegd. Mensen reageren niet slechts op de omgeving zoals dieren, maar ook op zichzelf. Mensen kunnen dat omdat zij vanuit een buitenstaanderperspectief naar zichzelf en hun interacties met de omgeving kunnen kijken. Mensen veranderen hun omgeving daardoor op een totaal andere manier dan dieren, omdat zij in dat proces zowel hun *omgeving* als *zichzelf* veranderen. Dit betekent onder meer dat mensen al doende verantwoordelijkheid (kunnen) nemen voor hun omgeving, dat wil zeggen, voor hun lichaam, hun geest, hun cultuur, hun technologie, en hun sociaal-politieke instituties en samenleving. Daardoor is er voor mensen ook geen utopisch eindpunt, geen paradijselijke staat, mogelijk, want die past – als we Plessner volgen – niet bij de aard van het menszijn. Om het cru te stellen, mensen in een paradijselijke staat zouden niet meer verschillend zijn van dieren.

Dat onze omgeving door eigen toedoen verandert is wel duidelijk, maar wat betekent het precies dat wij daarmee ook onszelf veranderen? Deze vraag staat centraal in mijn recent verschenen boek *Filosofie van het Kijken – Kunst in ander Perspectief* samen met Trouwredacteur, Peter Henk Steenhuis. De basisgedachte is een dubbele: in het kijken naar een kunstwerk kijken we niet alleen daarnaar, maar ook naar ons kijken. Om een voorbeeld te geven: ik ga een kunstwerk anders zien, anders ervaren en betekenis geven, wanneer ik me tevens verdiep in *hoe* ik kijk, doordat ik mezelf vragen ga stellen over het kunstwerk, of door mezelf af te vragen welke invloeden of ideeën uit mijn cultuur invloed hebben op wat ik zie en hoe ik dit waardeer. Daarbij neem ik een buitenstaanderperspectief in ten aanzien van mijn eigen kijken, ervaren en denken, in plaats van dat ik dat kijken, ervaren en denken passief onderga. Kortom, ik verander mijzelf doordat ik in die interactie met de ‘omgeving’ diezelfde ‘omgeving’ anders ga ‘zien’. *Filosofie van het kijken* brengt in zekere zin Plessners mensbeeld tot uitvoering. Door deze interactie met het eigen kijken, ervaren, denken en de eigen denkbeelden, veranderen mensen zichzelf en zullen er nieuwe manieren van kijken, denken, oordelen en ervaren ontstaan.

In mijn filosofische werk zijn wetenschapsfilosofie en filosofische antropologie nauw met elkaar verstrengeld: ideeën over wetenschap, wetenschappelijke kennis en wetenschappelijke praktijk worden deels ingegeven door een mensbeeld dat dicht ligt bij dat van Plessner. Omgekeerd wordt dit mensbeeld veel aannemelijker door diezelfde wetenschapsfilosofische ideeën. Heel in het kort staan die laatste in de voetsporen van Immanuel Kant, en hebben ze als uitgangspunt dat onze kennis van de wereld niet in een soort correspondentierelatie met de wereld staat. Het traditionele idee van objectiviteit als een soort afbeeldingsrelatie tussen kennis en wereld, waar de subjectieve rol van mensen uit is weggefilterd, blijkt namelijk filosofisch onhoudbaar te zijn. Onze kennis van de waarneembare wereld en onze theoretische kennis van de niet-waarneembare wereld is iets heel anders dan een soort foto. Tussen de wereld en onze kennis van de wereld staat onvermijdelijk het menselijke intellect dat met de indrukken uit de wereld van alles doet voordat het überhaupt voor kennis of ervaring kan

doorgaan. Kennis wordt door mensen *gemaakt*. Dat is geen subjectivisme, want menselijke kennis van de wereld is een verbeelding (of conceptualisering) van hoe mensen de wereld 'zien' terwijl die verbeelding tegelijkertijd bij onze ervaringen met die wereld moet passen. Dit laatste betekent dat kennis *kloppend* moet worden gemaakt met hoe wij de wereld 'zien' en ervaren.

Wat heeft dit alles te maken met mijn utopie voor het onderwijs? Een deel van het schrikbeeld van de socio-technotopie is dat computers op den duur beter problemen zullen kunnen traceren en oplossen dan mensen. Die angst hangt samen met een, naar mijn idee, inadequate opvatting over (wetenschappelijke) kennis, als ook een onvruchtbaar mensbeeld. Dat mensbeeld behelst, behalve het genoemde beeld dat de mens domweg streeft naar geluksgevoel, een naar de computer gemodelleerd beeld van het menselijke intellect. In dat beeld wordt het intellect opgevat als een informatieverwerkende machine, waar door de docent kennis in kan worden gestopt en dat vervolgens, dankzij regelgeleide, algoritmische principes, die kennis weet toe te passen op problemen. Op basis van de door mij genoemde inzichten is nu ook beter te begrijpen waarom de gangbare voorstelling van leren (als het opslaan en leren gebruiken van kennis) niet adequaat is. Net als in het *maken* van kennis, doen we in het *leren* van alles en veranderen we zelf voortdurend mee.

Mijn utopie voor het onderwijs gaat uit van zowel een passender mensbeeld als van een meer adequaat kennis- en wetenschapsbeeld. Zulk onderwijs zal dan ook de dystopische aspecten van de socio-technotopie buiten de deur houden. Want in mijn utopie zijn mensen geen gelukoptimaliseerders die nauwelijks verschillen van dieren in een paradijselijke staat en evenmin informatieverwerkende machines die op den duur door veel intelligentere computers worden voorbijgestreefd. In mijn visie draait het om de kwaliteit van het leren en van de 'innerlijke' veranderingen van studenten ten gevolge van hun interacties met hun 'omgeving' (in dit geval, hun eigen karakter, hun intellectuele vermogens en aanwezige kennis, de leerstof, en de manier waarop dit wordt onderwezen) waardoor ze de wereld anders gaan 'zien'. Het is een cyclisch proces: kennis van de wereld wordt *gemaakt*; dit maken van kennis wordt geleid door hoe mensen de wereld 'zien'; door het leren of maken van kennis veranderen mensen zelf mee; daardoor gaan ze de wereld steeds weer anders 'zien'.

Een kernachtige verwoording van wat dit kan betekenen voor het leren is een spreuk die staat geschreven op een tempelpoortje in Kyoto:

“Treed niet in de voetstappen van de meesters, maar zoek waarnaar zij zochten.”

In mijn onderwijsutopie leren studenten niet slechts feiten of theorieën, zoals de theorie van Newton of Maxwell of Darwin, en hoe je die moet toepassen in het maken van opgaven – ze *treden niet slechts in de voetstappen van deze meesters* door voor waar aan te nemen wat zij vonden. Wat studenten vooral leren is het begrijpen van die theorieën door uit te zoeken hoe die werden gemaakt. Dat doen ze door te *zoeken waarnaar deze geleerden zochten*, -- onder meer door te kruipen in de intellectuele huid van deze grote denkers en zich zo goed mogelijk hun 'omgeving' voor te stellen, en zodoende aan den lijve te ervaren hoe je binnen die omgeving de wereld 'ziet' of anders gaat zien. Welke kennis hadden deze mannen, welke metingen waren er gedaan, welke vooronderstellingen waren belangrijk, welke problemen wilden ze oplossen, hoe pakten ze dat aan, welke doodlopende wegen gingen zij op en waarom mislukte dat, en welke waren hun grote intellectuele vondsten?

Dit maakt kennis van de werkelijkheid menselijk! En dat is iets heel anders dan subjectief of willekeurig. Want doet dit inzicht in hoe kennis door mensen wordt gemaakt iets af aan hun

grootheid een waardigheid? Vermindert ons respect voor deze grote geleerden als we zeggen dat zij kennis hebben gemaakt in plaats van ontdekt? Integendeel. Dat mensen daartoe in staat zijn! Dat is een groot wonder. En dat op basis van die heel simpele formule “Het moet kloppen”. Vanuit die formule moeten deze geleerden benaderd worden. Vanuit die formule moeten studenten hun eigen werk en denken en kijken benaderen. Ik weet dat ik door studenten veeleisend wordt gevonden, want het is niet gemakkelijk kloppend te redeneren, waar te nemen en te onderzoeken.

In mijn utopie van het onderwijs gaat het erom de uitdaging en het plezier van onderzoek te laten ervaren. Hoe dingen uit de werkelijkheid dankzij het denken, onderzoeken en begrijpen anders en rijker kunnen worden ervaren. Wat studenten gaan inzien is hoezeer de ervaarbare wereld door mensen is gecreëerd, door hun taal, hun concepten, theorieën en denkbeelden. Deze zijn allemaal gemaakt door mensen om hun arsenaal van manieren van denken over de wereld en van mogelijke ervaringen te vergroten. Alleen al de verbazing over en de bewondering voor de kwaliteit die mensen in hun kijken en denken kunnen bereiken, kan een speciaal geluksgevoel geven dat samengaat met (zelf)respect.

Een merkwaardig gevolg van mijn utopie is dat maar een beperkt deel van onze ervaringen mogelijk is door onszelf passief over te leveren aan indrukken van buiten. Voor het krijgen van ervaringen moeten we moeite doen, intellectuele arbeid verrichten, aandachtig kijken en denken, naar de wereld en naar onszelf. Het resultaat blijkt desalniettemin de moeite waard. Op mensen die dit hebben leren doen zullen de idealen van de socio-technotopie veel minder vat hebben, want voor het (zelf-)respect dat mensen verwerven wanneer zij dankzij hun intellectuele en emotionele vermogens de wereld ervaarbaar en denkbaar maken, bestaat op geen stukken na een model, laat staan dat het in een socio-technotopie geconcretiseerd zou kunnen worden.

Een utopie wordt nooit gerealiseerd. We oriënteren ons erop, maar wanneer we hem nastreven wijkt hij terug en verandert hij net zoals de horizon dat doet – we zullen er nooit aankomen. En dat is maar goed ook.